

KARL MARX

Ο κόσμος δεν είχε συνέλθει ακόμα απ' το μακρόχρονο μεγάλο πόλεμο. Το διώξιμο του κατακτητή ήτανε πολύ νωπό και η μάχη του Waterloo νόμιζε κανέναν πως μόλις χθές είχε τελειώσει. Ο Κορσικανός στρατηλάτης βρισκόταν ακόμα στη ζωή κ' έγκάθιρχτος πάνω στο βράχο της Αγίας Ελένης ανάπνεε τον υγρό αέρα του ωκεανού. Μά τα μεγάλα διδάγματα της γαλλικής επανάστασης είχανε ριζοβολήσει. Οι λεγεῶνες της ναπολεόντειου αυτοκρατορίας αν δὲ μπόρεσαν νὰ μεταβάλλουνε τὴν Εὐρώπη σ' ἐπαρχία γαλλική, ὡστόσο στάθηκαν ἀφορμὴ νὰ ξεχυθοῦνε σ' ὀλάκερο τὸν Εὐρωπαϊκὸ χῶρο οἱ μεγάλες ἰδέες τοῦ Rousseau, τοῦ Voltaire καὶ τῶν ἐγκυκλοπαιδιστῶν ποὺ συνοψισμένες σὰ φιλοσοφικὴ κατῆχηση στὴ «*declaration des droits de l'homme et du citoyen*» τῆς 26 Αὐγούστου 1789 ἐκφράζονται στὸ γνωστὸ σύνθημα τοῦ ἐπαναστατημένου γαλλικοῦ λαοῦ: «*Liberté, Égalité, Fraternité*». Οἱ τρεῖς ἐτούτες λέξεις, τὴ στιγμὴ ποὺ πάνω στὸ οἰκονομικὸ πεδίο τοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ κόσμου κυριαρχοῦσαν οἱ φιλελεύθερες διδασκαλίες τοῦ Adam Smith καὶ τὸ περίφημο παράγγελμα τῶν φυσιοκρατῶν «*laissez faire, laissez passer...*», θρονιάζοντας μέσ στις καρδιές τῶν λαϊκῶν μαζῶν τῆς ἡπείρου μας, εἶχανε σὰ συνέπεια τὸ ξέσπασμα ἀγώνων γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία καὶ τὴ παροχὴ συνταγματικῶν ἐλευθεριῶν.

*

Σὲ μιὰ τέτοια ἐποχὴ γεννήθηκε ὁ Karl Marx (').

1. Γιὰ τὴ βιβλιογραφία γύρω απ' τὸ Marx πρέπει πρῶτα πρῶτα νὰ σημειωθῇ τὸ ἄρθρο τοῦ Friedrich Engels,

Τὸ χρόνο, πού ὁ μέγας αὐτός διανοούμενος ἐπαναστάτης εἶδε γιὰ πρώτη φορά τὸ φῶς τοῦ κόσμου, οἱ ἀδερφοὶ λαοὶ τῆς Bayern, τῆς Baden καὶ τοῦ Sachsen - Weimar ἄρχισαν ν' ἀπολαβαίνουνε συνταγματικές ἐλευθερίες. Καὶ τοῦτο, πού στά μάτια τοῦ ἀπλοῖκοῦ ἱστορικοῦ φαντάζει σὰ προμήνυμα τῆς θείας πρόνοιαις γιὰ τὸ μέλλον τοῦ μικροῦ αὐτοῦ παιδιοῦ, δὲν εἶναι παρὰ ἓνα μονάχα στοιχεῖο διαπλαστικὸ τοῦ κοινωνικοῦ καὶ πνευματικοῦ περιβάλλοντος μὲς στὸ ὁποῖο γαλουχίθηκε κι' ὄριμασε ὁ Marx. Ὁ τόπος πού γεννήθηκε εἶναι τὸ Trier, μιὰ παλιὰ κι' ὁμορφὴ γερμανικὴ πολιτεία, πού σὰ διαμάντι ξεπροβάλλει μέσ' ἀπ' τὴ πλούσια κ' εὐφορὴ γῆ τοῦ Rheïn, κ' ἐκεῖ κοντὰ πού ὁ Saar ἀδειάζει τὸ ὑγρὸ του περιεχόμενον μέσ' ἀπ' τρεχούμενα νερά τοῦ γραφικοῦ Mosel. Ἀμὰ κανένας ξεφυλλίσῃ τὰ ληξιαρχικὰ βιβλία τῆς πόλης, θὰ δῆ στὸ χρόνο 1818, πῶς γιὰ ἡμερομηνία τῆς γέννησις τοῦ Karl Marx σημειώνεται ἡ πέμπτη μέρα τοῦ Μάη.

Ἀπὸ τότε λοιπὸν πού τὸ παιδί πρωτάνοιξε

πού βρίσκεται στὸ Handwörterbuch der Staatswissenschaften. IIIe Aufl. Bd. 11, s. 600-603. Ὑστερα τὰ βιβλία τῶν : Karl Liebknecht, Karl Marx zum Gedächtniss, Tönnis, Marx Leben und Lehre, Berlin, Νικολάϊ Λένιν, Κάρολος Μάρξ ἑλλην. μτφ. Α. Cornu, Charles Marx, L'homme et l'œuvre 1934. F. Mehring, Karl Marx, Geschichte seines Lebens, Leipzig 1918, Köppel, Für und wider Marx 1903. καὶ τελικὰ οἱ μελέτες : τοῦ ἀμερικάνου σοσιαλιστῆ John Spargo, Karl Marx, his life and work, New - York 1910, London 1911. καὶ τοῦ Παναγ. Κανελλόπουλου, Κάρολος Μάρξ, Ἀθῆναι 1931. Ἐπίσης ἀξιοπρόσεχτες εἶναι, ἡ μελέτη τοῦ Ριαζάνωφ, Karl Marx als Denker, Mensch und Revolutionär, 1928, ἡ λαϊκὴ προσούρα τῆς Klara Zetkin, Karl Marx und sein Lebenswerk, πού βγῆκε στὰ 1913 καὶ οἱ «Mein Erinnerungen an Karl Marx» τοῦ P. Lafargue.

τὰ μάτια του, ὁ ἥλιός ἦτανε κιόλας ψηλά κι' ἔστελνε σπάταλα τὸ πλάγιό του φῶς πάνω στὴ γῆ π' ἀκούμπαγε τὸ πατρικὸ σπίτι. Μὲς στὸ σπίτι αὐτὸ καὶ κάτω ἀπὸ τοῦτο τὸν ἥλιο, τὸ μικρὸ παιδί πήρε τὴ πρώτη του ἀνάπτυξη. Ἄρχισε πιά νὰ καταλαβαίνει καὶ ἡ ἐπιθυμία του γιὰ μάθηση νὰ γίνεται ὄλο καὶ πιὸ ἀπαιτητικὴ. Νὰ ὁμῶς ὁ καλὸς πατέρας. Ὁ εὐπορὸς σχετικὰ καὶ συντηρητικὸς στα φρονήματα δικηγόρος Heinrich Marx, κραττώντας τὸ νέο παιδί ἀπ' τὸ χέρι, τὸ νουθετοῦσε καὶ τὸ δασκάλευε μὲ ὑπομονή, ἱκανοποιώντας του κάθε «καλὴ» παιδικὴ περιέργεια. Καὶ ὁ μικρὸς Karl θαύμαζε τὸ πατέρα ποῦξερε τόσα πολλὰ! Τότες ἔμαθε πῶς οἱ γονεῖς του, ἴσαμε πρόπερσιν ἀκόμα ἦτανε ἔβραῖοι, ὅπως οἱ παπποῦδες καὶ οἱ γιαγιάδες του. Καὶ ἴσαμε πρόπερσιν, γιὰτὶ ὁ πατέρας Marx' μὲ τὴ γυναίκα του, θέλοντας ν' ἀποφύγουνε τ' ἀντισημητικὰ αἰσθήματα τοῦ κοινωνικοῦ τους περιβάλλοντος, ἀσπάστηκαν, πάνω στὰ πεντάχρονα τοῦ μικροῦ τους γιοῦ, τὸ προτεστάντικο δόγμα.

Καὶ τὸ παιδί μεγάλωνε. Μιὰ ἀτμόσφαιρα κοσμοπολιτισμοῦ καὶ κλασσικῆς μόρφωσης ὑπῆρξε ὁ κύριος παράγοντας τῆς ἀνατροφῆς καὶ τῆς διαπαιδαγώγησής του. Τὸ μέλλον, ἡ ζωὴ ἦτανε βέβαια ἀκόμα μὲς στὴ σκιά. Μὰ τὰ πρῶτα σημάδια τῆς ἀσυνήθιστης εὐφυΐας του—ποῦ τόσο ὑστερούσανε οἱ ἄλλοι τοῦ ἀδερφοῦ—ξεπρόβαλαν σποραδικὰ καὶ μ' ἓνα γοργὸ πολυπλασιασμὸ τοῦ ἀριθμοῦ τους στολίζανε τὸ φωτεινὸ ὀρίζοντα τῆς διάνοιάς του. Τοῦτο ἔκανε τὰ μάτια τοῦ δικηγόρου Marx νὰ λάμπουνε ἀπὸ περιφάνεια καὶ χαρὰ. Τοῦτο ἔκανε τὸ γιοῦ, τὴ μοναδικὴ παρακαταθήκη ὄλων τῶν ἐλπίδων τοῦ καλοῦ τοῦ πατέρα. Τώρα πιά ὁ Karl εἶχε γίνει ἓνας ὠραῖος ἔφηβος. Δεκαεφτά χρόνια «ὑστερ' ἀπ' τὴ γέννησή του, τέλειωσε τὸ γυμνάσιον τοῦ Trier, κι' ἀμέσως, τὸ πανεπιστήμιον τῆς Bonn τὸν δέχτηκε γιὰ νὰ σπουδάσῃ «jura et ceremonialia».

Ἐνας χρόνος δὲν εἶχε περάσει καλὰ· καλὰ ἀπὸ

τότε, κι' ὁ Marx ἐγκαταστάθηκε στὸ Βερολῖνο. Τὸ γράψιμό του σὰ φοιτητὴ τοῦ οὐνιβερζιτάριου τῆς πρωσικῆς πρωτεύουσας τὸν ἔφερε σ' ἐπαφὴ μὲ τοὺς φορεῖς τῶν πνευματικῶν ἐκείνων κινήσεων, ποὺ γύρω ἀπ' τὰ 1840 συνταράζανε τὴ πνευματικὴ ζωὴ τῆς Γερμανίας. Ἐδῶ πρόκειται κυρίως γιὰ τὴ κίνηση ποὺ πρόβαλε μὲς ἀπ' τοὺς κόλπους τῆς χεγκελιανῆς ἀριστερῆς — ὅπως ὀνομάζει αὐτὸς ὁ ἰδρυτῆς τῆς David Strauss τὴ πλευρὰ ἐκείνη τῆς σχολῆς τοῦ G. Hegel ποὺ ξεκινώντας ἀπ' τὶς ἔννοιες τοῦ μεγάλου αὐτοῦ φιλοσόφου, ἀπόβλεψε ὄχι στὴ δικαίωση, μὰ στὴ κριτικὴ «τῶν καθεστηκυῶν ἀρχῶν», μ' ἄλλα λόγια, στὸ νὰ βγάλῃ ἀπ' τὴ χεγκελιανὴ φιλοσοφία ἀθεϊστικὰ κ' ἐπαναστατικὰ συμπεράσματα. Τὸ γνωστὸ ἔργο τοῦ Strauss, «ὁ Βίος τοῦ Χριστοῦ», ποὺ ἐκδόθηκε τὸ χρόνο 1835, τράβηξε τὴ προσοχὴ τῶν πιὸ ἐπαναστατικῶν ἀπ' τοὺς χεγκελιανούς—καὶ μαζί μ' αὐτοὺς καὶ τοῦ Marx—πάνω στὸ φαινόμενο τῆς θρησκείας, ποὺ σιγὰ - σιγὰ ἄρχισαν νὰ τὸ ἀπαλλάσσουν ἀπὸ κάθε θεολογικὸ περιεχόμενο καὶ νὰ τὸ κρίνουνε πάνω σὲ αὐστηρὰ φιλοσοφικὲς βάσεις.

Μὰ πιὸ πολὺ κι' ἀπ' τὸ Strauss, γιὰ τὴ πνευματικὴ ἀνάπτυξη τοῦ Marx σπουδαιότερος ὑπῆρξε ὁ κύκλος τῶν φίλων του, στὸν ὁποῖο διακρίνονταν ὁ κορυφαῖος χεγκελιανὸς ὑφηγητῆς τῆς θεολογίας Bruno Bauer κι' ὁ ἱστορικὸς Köppen. Τότες ὁ Marx ἄρχισε νὰ μελετᾷ καὶ νὰ ἐμβαθύνῃ στὴ φιλοσοφία. Ἔτσι, πρῶτα - πρῶτα γνώρισε τὸν Immanuel Kant καὶ τὸν Johann Fichte. Ὄταν ὅμως στράφηκε πρὸς τὸν Hegel, ἡ «ἀλλόκοτος καὶ βραχώδης μελωδία» τοῦ χεγκελισμοῦ, τάραξε ἀπὸ τέρψη τόσο πολὺ τὴ δαιμονισμένη καὶ πνευματώδη φύση του, ποὺ ἄφησε βαθειὰ κι' ἄσβυστη τὴ σφραγίδα τῆς πάνω στὴ κατοπινὴ πνευματικὴ του ἐξέλιξη. Μὰ ἐκτὸς ἀπ' τὶς φιλοσοφικὲς του ἀσχολίες, ὁ Marx χάρισε γι' ἄρκετὸ χρονικὸ διάστημα, κάμποσες ὥρες καὶ στὴ μελέτη τῆς ἱστορίας, τῆς φιλολογίας καὶ τῶν μαθηματικῶν.

Μέσα σ' ένα τέτοιο πνευματικό περιβάλλον, μὰ καὶ ὅπως μᾶς πληροφορῆ ἓνα γράμμα (Μάρτης 1837) τοῦ Heinrich Marx πρὸς τὸ γυιό του· μέσα καὶ σὲ μιὰ ἀτμόσφαιρα «ἀπαίσιος ἀταξίας»... ἀκανόνιστης διαγωγῆς»... καὶ ἀνήκουστης «σπατάλης χρήματος», ὁ Karl σὲ ἡλικία εἴκοσι χρόνων, ὕστερ' ἀπ' τὸ θάνατο τοῦ πατέρα του (10 τοῦ Μάη 1838), τέλειωσε τὴ νομικὴ σχολὴ τοῦ πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου, κι' ἀργότερα, μὲ μιὰ διατριβὴ γιὰ τὴ φιλοσοφία τοῦ Ἐπίκουρου, γίνηκε διδάχτορας «in absentia» στίς 15 τοῦ Ἀπρίλη 1841 (1). Τότες ὁ νεαρὸς ἐπιστήμονας ὄνειρευόταν τὴ καριέρα τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ. Μὰ ὅπως λέει κι' ἓνα γνωμικόν, «ἄλλαι βουλαὶ ἀνθρώπων, ἄλλα θεὸς κελεύει». Ὁ πνευματικὰ χεγκελιανὸς ὑπουργὸς Alterstein πέθανε, κι' ὁ ἀντιδραστικὸς Eichhorn ἀμέσως τὸν ἀντικατάστησε στὴ διαχείριση τῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς. Κι' αὐτὸ βάρυνε πολὺ στὸ μέλλον τοῦ Bauer καὶ τοῦ Marx, γιατί ὁ πρῶτος βρέθηκε ἓνα πρωτὸν ἀπαλλαγμένος ἀπ' τὰ ὑφηγητικὰ του καθήκοντα κι' ὁ δεῦτερος γιὰ ν' ἀποχτήσῃ τὸ προαναφερμένο διδαχτορικὸ του δίπλωμα, ἀναγκάστηκε νὰ ταξιδέψῃ μέχρι τὸ πανεπιστήμιον τῆς Jena, μὰ συνάμα, καὶ ν' ἀποχαιρετισθῇ μιὰ γιὰ πάντα τὰ παλιὰ του ὄνειρα.

Ἔτσι οἱ δύο φίλοι σὰν ἀξεθύμαστα θεριά στραφήκανε πρὸς τὴ δημοσιογραφία. Ἡ «Rheinische Zeitung» τοὺς δέχτηκε σὰ κυριότερους συνεργάτες. Τὸ φύλλον αὐτὸ ἔβγαινε στὴ Köhlh ἀπὸ ρηνανοὺς ριζοσπάστες, σὰ τὸν Mevissen, τὸν Oppenheim, τὸν Bürger κ.ἄ., ποῦχανε κάμποσα σημεῖα ἐπαφῆς μὲ τοὺς ἀριστερσοὺς χεγκελιανούς. Τὸν Ὀκτώβρη τοῦ 1842 ὁ Marx γίνηκε ἀρχισυντάχτης κι' ἀφήνει τὴ Bonn, ποῦχε στὸ μεταξύ ἐγκατασταθῆ γιὰ νὰ μείνῃ στὴν ἔδρα

1 Δὲς σχετικὰ στὸ βιβλίον τοῦ H. Herkner, Ἐργατικὸ ζήτημα μὲ μεταφραστὴ στὰ ἑλληνικὰ τὸν Δ. Καλιτσούνακη. Τόμος δεῦτερος, σελ. 208-268, Ἀθήναι 1919.

τῆς ἔφημερίδας, στὸν τόπο, ποὺ πρὶν ἀπὸ δυὸ χιλιάδες χρόνια, ξεπρόβαλε τὸ περίφημο ρωμαϊκὸ κάστρο, ἡ Colonia Agriprina, σὰν ἓνα φοβερὸ κι' ἀδυσώπητο μάτι τοῦ ἀκατάλυτου ἀλλοτινοῦ Imperium Romanum. Στὴ Köln ὁ Marx κάθισε σχεδὸν ἓνα χρόνο, ἐργαζόμενος στὸ δημοσιογραφικὸ αὐτὸ ὄργανισμὸ, μὲ ζῆλο, καὶ μ' ἓνα παιδιακίστικο —μπορεῖ νὰ πῆ κανέννας— ἐνθουσιασμὸ. Μὰ ἐπειδὴ ἡ ἐπαναστατικοδημοκρατικὴ κατεύθυνση τῆς ἔφημερίδας κάτω ἀπ' τὴ διεύθυνση τοῦ Marx γινόταν ὄλο καὶ πιὸ σταθερὴ, ἡ Κυβέρνηση ἀναγκάστηκε νὰ τὴν ὑποβάλλῃ σὲ διπλο—καὶ τριπλολογοκρισία, ἴσαμε ποὺ τὴ πρώτη τοῦ Ἀπρίλη 1843 διάταξε τὸ ὀλότελο κλήσιμό της. Τότες ὁ Marx βρέθηκε στὴν ἀνάγκη νὰ παραιτηθῇ ἀπὸ ἀρχισυντάχτης, μὰ οὔτε ἡ ἀποχώρησή του ἔσωσε τὴν ἔφημερίδα. Ἡ βαρυὰ ἀμπάρα ἔπεσε βουηχτὴ πάνω στὸ κατώφλι τῶν γραφείων τῆς «Rheinische Zeitung».

Στὴ δημοσιογραφικὴ του σταδιοδρομία ὁ Marx δὲν ἀναδείχτηκε σὰ δημοσιογράφος μὲ τὴ κυρία τῆς λέξης σημασία, μὰ ἀνάδειξε τὴ δημοσιογραφία. Τ' ἄρθρα ποὺ δημοσίεψε ἦτανε κάθε ἄλλο παρὰ δημοσιογραφικά. Ἡ θεωρία τοῦ Hegel γιὰ τὴ πολιτεία, σὰ τοῦ «μεγάλου ὄργανισμοῦ μὲς στὸν ὁποῖο πραγματοποιεῖται ἡ νομικὴ, ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ ἐλευθερία», βρῖσκει τὴν ὑποστήριξή της στὶς στήλες καθημερινῆς ἔφημερίδας. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸ Kant καὶ στὴν ἱστορικὴ σχολὴ τοῦ δικαίου, γίνεται ἀντικείμενο δημοσιογραφικῆς ἔρευνας. Κεῖνο ποὺ τελικὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε, εἶναι πὼς ἡ ἀπασχόληση τοῦ Marx στὴ πσραπάνω ἔφημερίδα ἔδειξε σ' αὐτὸν τὴ μεγάλη σπουδαιότητα τῶν οἰκονομικῶν ζητημάτων, πρᾶγμα ποὺ τὸ παρακίνησε μιά δραστήρια μελέτη τῆς πολιτικῆς Οἰκονομίας καὶ τῶν σοσιαλιστικῶν διδασκαλιῶν. Καὶ ἀρνιόταν δὰ τότες ὁ Marx στὸ κομμουνισμὸ κάθε δικαίωμα θεωρητικῆς καὶ πραχτικῆς ὑπόστασης, μὰ συνάμα ὁμολόγαε πὼς κάθε βίαιη καταπολέμησή του εἶναι ἀπόλυτα ἄστοχη καὶ πὼς ἔργα

σά τῶν Leroux, Considerant καὶ ἰδίως σά τοῦ Proud-
hon εἶναι ἄξια πολλῆς προσοχῆς.

*

Πολλοὶ κατηγόρησαν τὴν ἐξορία σά φαινομενικὴ
κατάπαυση τῆς ὀρμῆς σάν ἓνα ἀνώφελο διάλλημα, σά
σκληρὴ διακοπὴ. Γιά τὸ Marx ὅμως ἡ λέξη «ἐξορία»
δὲν ἔχει καμμιά συγγένεια μὲ τὸ καταναγκασμό, δὲν
ἀποτελεῖ κανένα διάλλημα, καμμιά σκληρὴ διακοπὴ.
Ὁ διανοούμενος αὐτὸς ἐπαναστάτης εἶναι ἓνας «πο-
λίτης τοῦ κόσμου», κι' ἀναγκασμένος τώρα—ὑστερ'
ἀπ' τὸ σταμάτημά του σάν ἀρχισυντάχτης καὶ τὸ πά-
ψιμο τῆς «Rheinische Zeitung»—σὲ μιὰ ἐκούσια ἐξο-
ρία ἀπ' τὴ ποτρίδα του, δὲ πέφτει σὲ καταναγκαστι-
κὴ μόνωση καὶ σὲ ἀβάσταχτη ἀδράνεια. Ὅπως ἡ ἐ-
κούσια φυγὴ τοῦ Friedrich Nietzsche ἀνάμεσα στίς
παγωμένες ζῶνες τοῦ Engadin ἔτσι καὶ τὸ ταξίδι
τοῦ Marx, ἀπ' τὴ Rheinland στ' ὁμορφο Παρίσι, ἀπο-
τελεῖ ἓνα αἶτημα τοῦ πνεύματος του. Ρίχνεται βέβαια
σὲ μιὰ δυστυχία, γιατί δὲν εἶναι μονάχος του· φέρνει
μαζὶ καὶ τὴ γυναῖκα του, τὴ Jenny, κόρη τοῦ κυβερ-
νητικοῦ σύμβουλου καὶ πατρικοῦ του φίλου von We-
stphalen, ποὺ στὸ μεταξύ τὴν εἶχε παντρευτεῖ ἀπὸ
μακρόχρονο ἔρωτα στὸ Kreuznach. Μ' αὐτὴ ἀκριβῶς
ἡ δυστυχία τοῦ δίνει τὴ βαθειὰ προοπτικὴ τῶν πρα-
γματικοτήτων τοῦ κόσμου τούτου. Αὐτὴ τοῦ δίνει τὴν
εὐκαιρίαν ν' ἀναμετρήσῃ ἀπ' τὰ τρισβαθὰ τῆς ἀγωνίας
κι' ἀπ' τὴν ἀπόστασιν ποὺ τὸν χωρίζει ἀπ' τὸ τόπο
τοῦ γεννησιμιοῦ του, τὸν ὀρίζοντα καὶ τὴν ἔκτασιν τῆς
ἀληθινῆς του ἀποστολῆς.

Ἐδῶ στὸ Παρίσι ποῦρθε ὁ Marx τὸ φθινόπωρο
τοῦ 1843, πέρνει πιά τὴ τελικὴ του μορφή. Γίνεται
σοσιαλιστὴς ἐπαναστάτης καὶ κηρύχνει τὴν ἀδυσώπη-
τη κριτικὴ γιὰ ὅλα ὅσα ὑπάρχουνε (').

1. Στὸ σημεῖο τοῦτο πρέπει ν' ἀναφέρουμε τίς ἀξιο:

Μνημείο τῆς μετάπλασης του αὐτῆς ἀποτελεῖ τὸ ριζοσπαστικὸ περιοδικὸ «Deutsch - Französisch Jahrbuch», ποῦ ἀπ' τὸ δεύτερο μῆνα τοῦ 1844 τ' ὄβγαζε μαζί με τὸν Arnold Ruge. Τὸ φύλλο τοῦτο παρουσιάζεται σὰ συνέχεια τῶν «Γερμανικῶν Χρονικῶν» ποῦ κυκλοφοροῦσε ὁ Ruge, ὕστερ' ἀπ' τὴν ἀπαγόρευση τῆς ἐκδόσεως τῶν «Χρονικῶν τῆς Halle» γιὰ μερικoὺς μῆνες στὴ Dresden. Μὰ καὶ τὸ «Deutsch-Französisch Jahrbuch», ἀφοῦ ἐκδόθηκε τὸ πρῶτο του φύλλο, βρέθηκε στὴν ἀνάγκη νὰ σταματήσῃ ἀπ' τὶς δυσκολίες τῆς μουσικῆς διάδοσης του στὴ Γερμανία κι' ἀπ' τὴ διαφορὰ στὶς γνώμες τοῦ Marx μετὰ τὸ Ruge. Τὴ δημοσιογραφικὴ του δράση ὁ Marx τῶρα πιά τὴ μεταθέτει στὸ «Vorwärts», μιὰ μικρὴ γερμανικὴ ἐπαναστατικὴ ἔφημερίδα, στὶς στήλες τῆς ὁποίας συνεχίζει τὴ γραμμὴ ποῦ χάραξε στὸ «Jahrbuch». Μὰ κ' ἐδῶ δὲ μπόρεσε νὰ σταθῆταί νὰ ὀρθοποδίσῃ. Σὰ συνεργάτης τοῦ «Vorwärts» κατηγορεῖται γιὰ κομμουνιστῆς καὶ μετὰ τὴν ἐπέμβαση τῆς πρωσικῆς κυβέρνησης ἐξορίζεται τὸ Γενάρη τοῦ 45 ἀπ' τὸ Παρίσι. Λίγο ὄμως πρὶν φύγει ἀπ' τὴ γαλλικὴ πρωτεύουσα τὸ Σεπτέμβρη τοῦ περασμένου χρόνου, ἦρθε γιὰ κάμποσες μέρες στὸ Παρίσι ὁ Friedrich Engels. Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ἀπὸ τότες ἔμελε νὰ γίνῃ ὁ καλλίτερος φίλος κι' ὁ πιὸ στενὸς συνεργάτης τοῦ Marx. Καὶ οἱ δύο τους εἶχανε ὁμοιόμορφα καὶ ταυτόστιγμα σχεδὸν ἐξελίχτη. Ὅπως ὁ Marx, ἔτσι κι' ὁ Engels, ξεκινώντας ἀπ' τὸ χεγκελισμὸ κατάλειξε—ἀφοῦ πέρασε κι' αὐτὸς τὰ ἴδια μονοπάτια—στὸ σοσιαλισμὸ καὶ στὴν ἰδέα τῆς ἐπανάστασης. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ φιλία τους ἀπόχτησε τόσο βαθειὰ θεμέλεια καὶ τὰ ὀνόματα τους

πρόσεχτες μελέτες τοῦ Marx: Einleitung zur kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie (Ἀνατυπώθηκε στὸ βιβλίο τῶν Marx-Engels Ueber historischen Materialismus, Teil. I. s. 16 und s. 14—15) καὶ «Zur judenfrage».

τέτοιο δεσμό, πού τὸ καθένα τους ξέχωρο νάλλοιώνη τόσο αίσθητὰ τὴν ὀλοκληρωμένη εἰκόνα πού παρουσιάζουνε οἱ λέξεις Marx · Engels.

Ἄπ' τὴ στιγμή πού ὁ Marx ἔφυγε ἀπ' τὴ Γαλλία ἀρχίζει μιὰ καινούργια περίοδο γιὰ τὴ ζωὴ του. Ἡ ἐγκατάστασή του στὶς Bruxelles καὶ ἡ ἀπόχτηση τῆς βελγικῆς ὑπηκοότητος, ἀποτελοῦνε τὸν πιὸ σπουδαῖο σταθμὸ τοῦ βίου του. Κι' αὐτό, ὄχι γιὰτι ἀπὸ τότες ἀρχίζει τὴ ζωὴ τοῦ πολιτικοῦ φυγάδα, μὰ γιὰτι στὴ νέα αὐτὴ πατρίδα του ὁ Marx ἔσφυξε γερὰ τοὺς «συντροφικούς» του δεσμοὺς μὲ τὸ Friedrich Engels καὶ συνάμα πῆρε, στὴ πνευματικὴ του ἐξέλιξη, τὴ κατεῦθυνση ἐκείνη, πού τὸν ὀδήγησε στὴ διατύπωση τῆς περίφημης θεωρίας του γιὰ τὸν ἱστορικὸ ὕλισμό. Ὄταν γνωρίστηκε ὁ Marx μὲ τὸν Engels στὸ Παρίσι ἀπ' τὶς ἐπισκέψεις ποῦκανε ὁ δεύτερος στὸ σπίτι τοῦ πρώτου κι' ἀπ' τὶς πολὺωρες συζητήσεις τους πάνω στὰ διάφορα ζητήματα, γίνηκε ἀμέσως ἀντιληπτὴ μιὰ ἀπόλυτη συμφωνία στὶς πεποιθήσεις τῶν δυὸ αὐτῶν ἀντρῶν. Καὶ σὰ συνέπεια τούτου συμφωνήθηκε τότες ἡ πρώτη κοινὴ ἐργασία μὲ τίτλο: «Die heilige Familie ..». Καὶ νὰ τώρα, ἐδῶ στὴ βελγικὴ πρωτεύουσα, ποῦρθε κι' ὁ Engels, ἄρχισε τὸ γράψιμο τοῦ βιβλίου τούτου, πού ἐκδόθηκε στὴ Frankfurt α. Μ. τὸ 1845. Μὰ ὅπως λέει ὁ Herkner, ἡ συμβολὴ τοῦ Engels στὸ ἔργο αὐτὸ ἦτανε μικρὴ. Τὸ σπουδαιότερο καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος του γράφτηκε ἀπ' τὸ Marx, κι' ἀποτελεῖ ἓνα ξεκαθάρισμα τῶν λογαριασμῶν του μὲ τοὺς ἄλλους φίλους του, σὰ τὸ Bruno Bauer, πού δὲν εἶχανε φτάσει ὅπως αὐτός κι' ὁ Engels ἀπ' τὸ νεοχεγκελισμὸ στὴ κομμουνιστικὴ ἰδέα. Γι' αὐτὸ κι' ὀλάκερος ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου εἶναι τοῦτος: Die heilige Familie gegen Brune Bauer und konsorten. Τὴν ἀνοιξὴ τοῦ ἴδιου χρόνου βγήκανε ἀπ' τοὺς δυὸ φίλους οἱ περίφημες Thesen über Ludwig Feuerbach. Τὸ βιβλίο τοῦτο ξανατυπώθηκε σὰ παράρτημα στὴ μπροσούρα τοῦ Engels «Ludwig Feu-

erbachli». Τὴν αὐτὴ ἀκριβῶς ἐποχὴ εἶδε ἐπίσης τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος καὶ ἡ ἐργασία: «Deutsche Ideologie»¹ προϊόντο κι' αὐτὴ τῆς στενῆς συνεργασίας τοῦ Marx με τὸν Engels.

Στὸ διάστημα ἀπ' τὸ 1845 ἕως τὸ 1849 ὁ Marx ἔγραψε μιὰ σειρά ἀπὸ ἄρθρα στὶς ἐφημερίδες: Deutsche Brüsseler Zeitung (1847) τῶν Bruxelles, Westphälisches Dampfboot (1846) τοῦ Bielefeld, Gesellschaftsspiegel (1846) τοῦ Elberfeld καὶ στὴ La Réforme τοῦ Παρισιοῦ. Κατὰ τὸ χειμῶνα τοῦ 46-47 παρασκεύασε μιὰ κριτικὴ ἐκκαθάριση ἐνάντια στὸ Proudhon, τοῦ ὁποῦ το «Système des contradictions économiques, ou philosophie de la misère» (1846) τοῦ φαινόταν σὰ νὰ κατασταλάζῃ «σὲ μικροαστικὲς ἀνακρίβειες». Ἔτσι, τὸ 1847 ὁ Marx δημοσίεψε στὶς Bruxelles καὶ στὸ Παρίσι, σὲ γαλλικὴ γλῶσσα τὸ βιβλίο του: «La misère de la philosophie»². Σ' αὐτὸ τὸ ἔργο - ποῦναι ἡ πρώτη του οἰκονομικὴ ἐργασία—ξεκαθαρίζοντας, ὅπως, λέει ὁ Engels, «τὶς ἀρχὲς τῆς καινούργιας ἱστορικῆς καὶ οἰκονομικῆς του ἀντίληψης» μᾶς παρουσιάζεται γιὰ πρώτη φορὰ τέλειος κάτοχος τῆς κλασικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας καὶ τῆς σοσιαλιστικῆς φιλολογίας.

Ἄλλ' αὐτὰ τὰ ἴσαμε δῶ ἀναφερμένα γραψίματα τοῦ Marx, ἅμα τὰ μελετήσουμε με προσοχὴ καὶ με τὴν ἐπιβαλλομένη ἀντικειμενικότητα, κεῖνο ποῦ θὰ

1. Τὸ πρῶτο μέρος τοῦ ἔργου τούτου ἔχει ἐκδοθῆ ἀπ' τὸ Ριαζάνωφ στὸ γερμανορρῶσικο «Marx—Engels Archiv, Zeitschrift des Marx—Engels-Instituts in Moskau und Frankfurt a M.».

2. Ἀπ' τὴ τρίτη γαλλικὴ ἔκδοση τοῦ βιβλίου αὐτοῦ (Marcel Giard) γίνηκε με μεταφραστὴ τὸ Γ. Ἀναστασιάδης κ' ἐκδότῃ τὸν Ἀναγνωστίδης μιὰ καλὴ ἀπόδοση στὰ ἑλληνικὰ τῆς Ἀθλιότητος τῆς Φιλοσοφίας ποῦ δημοσιεύτηκε στὴν Ἀθήνα τὸ χρόνον τοῦτο.

δοῦμε καὶ θὰ θαυμάσουμε εἶναι, ἐκτὸς ἀπ' τῆ τερά-
 στεια πνευματικῆ ἐξέλιξη τοῦ συγγραφέα, καὶ ἡ κα-
 ταπληχτικὴ του ὠριμότητα. "Ἐχει πιά βγεῖ ἀπ' τῆ
 σκιά καὶ τώρα ξεπροβάλλει μέσ' ἀπ' τὸ μισόφωτο,
 «ἀκάθεχτος», — γιὰ νὰ μεταχειριστοῦμε τὰ ἐπίθετα
 ποῦ χρησιμοποιεῖ ὁ Trietschke, — «ἐμπαθῆς, γιομάτος
 αὐτοσυναίσθηση, ἀλλὰ καὶ βαθύς, σοβαρός. . . ἀκά-
 ματος καὶ διαλεχτικός». Εἶναι πιά ἕνας μέγας θε-
 ωρητικὸς τῆς κοινωνιολογίας καὶ τῆς οἰκονομικῆς
 ἔρευνας. Εἶναι πρωτότυπος. Καὶ ἡ πρωτοτυπία του
 αὐτῆ βρίσκεται στὴν ἐπαναστατικότητά καὶ στὸ σο-
 σιαλισμὸ του. Εἶναι δυναμικὸς, μὴ ἔχοντας καμμιά
 συγγένεια μὲ τοὺς σχολαστικοὺς ἐκείνους τύπους
 τῆς πανεπιστημιακῆς ἔδρας. Κι' αὐτὸ τὸ χρωστάει
 στὴ γνώμη του, πὼς «ἡ θεωρία μεταβάλλεται σὲ δύ-
 ναμη ἅμα γίνῃ χτήμα τῆς μάζας». Τοῦτο ἔχοντας κυ-
 ρίως κατὰ νοῦ, ἀγωνίστηκε μὲ πείσμα ὄχι μονάχα
 στὴ θεωρία, ὅπου ἔμπασε μιὰ κοινωνικὴ ἀντίληψη
 πραγματικὰ πρωτόβγαλτη. μὰ καὶ στὴ πράξη, πέρ-
 νοντας ἀπ' τὸ 1845, μαζί μὲ τὸν Engels, ζωηρότατο
 μέρος στὴ δραστήρια κίνηση τῶν ἐπαναστατικῶν ὁμά-
 δων τοῦ Παρισιοῦ, ποῦ ἀπὸ τότες ἐκδηλώνανε μερι-
 κές προσπάθειες κομματικῆς συγκρότησης τῶν μελῶν
 τους. Τίς προσπάθειες ἐτοῦτες μπορούμε νὰ τίς θεω-
 ρήσουμε κυρίως σὰ συνέπεια τῆς συνειδητῆς πιά ἐκ-
 δήλωσης ποῦχε στὸ μεταξύ πάρει μὲς στὸ πνεῦμα
 τῶν κομμουνιστῶν αὐτῶν Διοσκούρων ἡ ἀντίθεσή
 τους μὲ τίς πολιτικὲς ἀρχές τῶν ἄλλων σοσιαλιστῶν,
 σὰ τοῦ Moses Hess (Most) καὶ τοῦ Karl Grün. Τότες,
 ἡ πρώτη διεθνικὴ ὀργάνωση τοῦ ἐπαναστατικοῦ προ-
 λεταριάτου ἡ περίφημη «Γερμανικὴ ἔνωση τῶν Δι-
 καίων», ποῦχε ἰδρυθῆ στὸ Παρίσι τὸ 1836 ἀπὸ φυγά-
 δες γερμανοὺς ἐργάτες σὰ συνέχεια τῆς «ὁμοσπον-
 δίας τῶν Ἐξορίστων» καὶ ποῦτανε τώρα ἐγκαταστη-
 μένη στὴ Λόντρα, ἄρχισε τελικὰ νὰ παρουσιάζη κά-
 μپοσα σημάδια χειραφέτισής της ἀπ' τὴ κηδεμονία
 τῶν σοσιαλιστῶν W. Weitling καὶ E. Gabet, κλίνοντας

πρός τις ιδέες του Marx και του Engels. Έτσι, το Γενάρη του 1847 ή κεντρική επιτροπή της οργάνωσης έτούτης αποφάσισε ν' άσπαστῆ τις άρχές των δύο φίλων, προτείνοντάς τους - με τὸ Joseph Moll πού τὸν έστειλε στις Bruxelles για νὰ τοὺς συναντήσῃ νὰ μποῦνε σὴν «Ένωσῆ» καὶ νὰ συζητήσουνε ὄλοι μαζί τῆ κατάσταση.

Ἀποτέλεσμα τῆς συνάντησης Moll - Engels - Marx ἦτανε ἡ προσχώρησῆ των δύο τελευταίων σὴ διεθνικῆ αὐτῆ οργάνωσῆ, ἡ ὁποία σὲ μιὰ συνεδρίασῆ τῆς, ποῦ γινε τῆ 1 τοῦ Ἰούλη 1847 σὴν ἀγγλικῆ πρωτεύουσα—καὶ σὴν ὁποία πῆρε μέρος κι' ὁ Engels—ἀλλάξε τ' ὄνομά τῆς για νὰ γίνῃ ἀπ' ἔδῳ καὶ πέρα γνωστῆ σὰν «Ένωσῆ των κομμουνιστων». Τῆ συνεδρίασῆ τούτῆ τῆν ἀκολούθησε ἄλλη, ποῦ συγκλήθηκε πάλι σὴ βρετανικῆ μητρόπολη καὶ ποῦ βάσταξε ἀπ' τὶς 30 τοῦ Νοέμβρη ἴσαμε τὶς 8 τοῦ κατοπινοῦ μήνα, ἡμερομηνίας ποῦ τελειώνοντας τὶς ἐργασίες τῆς ἔβγαλε τὸ «καταστατικὸ» τῆς ὑπογραμμένο ἀπ' τὸν Engels, γραμματέα, καὶ τὸν Karl Schapper, πρόεδρο τῆς Ένωσῆς των Κομμουνιστων. Στὸ ἄρθρο 1 τοῦ πρώτου κεφαλαίου τοῦ καταστατικοῦ αὐτοῦ, ἡ ἔνωσῆ κηρύχνει, πὼς «Σκοπὸς (τῆς) . . . εἶναι ἡ ἀνατροπῆ τῆς ἀστικῆς τάξης, ἡ κυριαρχία τοῦ προλεταριάτου, ἡ κατάργησῆ τῆς παληῆς ἀστικῆς κοινωνίας, ποῦ βασίζεται πάνω σὶς ταξικὲς ἀντιθέσεις καὶ ἡ ἴδρυσῆ μιᾶς καινούργιας κοινωνίας δίχως τάξεις καὶ δίχως ἀτομικῆ ἰδιοκτησία»⁽¹⁾. Κεῖνο ὅμως ποῦ πρέπει νὰ σημειωθῆ ἔδῳ εἶναι, πὼς για πρώτη φορὰ πῆρανε ἐνεργὸ μέρος στὸ συνέδριο κι' ὁ Marx με ὁ Engels, στοὺς ὁποίου δόθηκε ἐντολῆ νὰ συντάξουνε ἓνα κομ-

1. Δέξ: «Στοιχεῖα για τῆν ἱστορία τῆς Ένωσῆς των κομμουνιστων», ποῦ βρίσκεται σὰ παράρτημα σὴν ἑλλην. ἔκδ. τοῦ Κομμουν. Μανιφέστου (Σοσιαλιστ. Βιβλιοθ. ἀριθ. 2), Ἀθήνα 1945.

ματικό πρόγραμμα προορισμένο για τὴ δημοσιότητα (1). Ἔτσι γράφτηκε σὲ γλῶσσα ἀπλὴ κι' εὐληπιτὴ τὸ περίφημο «Kommunistische Manifest» ποὺ βγήκε ἀπ' τὸ τυπογραφεῖο λίγες βδομάδες πρὶν ἀπ' τὴν ἔκρηξη τῆς φλεβριανῆς ἐπανάστασης γιὰ νὰ ἐγκριθῆ ἀπ' τὴν Ἐνωση καὶ γιὰ νὰ δοθῆ στὴ κυκλοφορία τὸ Γενάρη τοῦ 1848

Τὸ μανιφέστο τοῦτο, ποὺ μεταφράστηκε σ' ὄλες τὶς μικρὲς καὶ μεγάλες γλῶσσες τῆς ἡπείρου μας, καθὼς καὶ σὲ κάμποσες ἐξωευρωπαϊκὲς ἀκόμα, εἶναι ἀναμφισβήτητα τὸ πιὸ σπουδαῖο ντοκουμέντο τοῦ νεώτερου σοσιαλισμοῦ (2). Ἄν καὶ δὲ προξένησε καμιά ἐντύπωση τὸ καιρὸ ποὺ πρωτοκυκλοφόρησε, ἀποτελεῖ ὅμως, κατὰ τὸν Arturo Labriola, «τὴν ἀφειτηρία μιᾶς καινούργιας ἐποχῆς», γιὰτὶ ὅπως «λένε», ὀλάκερῃ ἢ γνώση καὶ ἡ οὐσία τῆς σύγχρονης κοινωνίας περιέχεται στὸ ἀξιολογότατο αὐτὸ ἔργο τῶν Marx—Engels. Ἡ κεντρικὴ ἰδέα τοῦ βιβλίου τούτου ἀνήκει ἀποκλειστικὰ στὸ Marx. Μ' αὐτὸ ἂν καὶ ρητὰ τ' ὁμολογᾷ ὁ ἴδιος ὁ πιστὸς του συνεργάτης, ἐμεῖς μονάχα μὲ κάποια ἐπιφύλαξη μπορούμε νὰ τὸ δεχτοῦμε, γιὰτὶ ἅμα διαβάσουμε τὸ ἔργο τοῦ Engels, Working classes in England (1845), θὰ δοῦμε πὼς

1. Γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ μανιφέστου, οἱ δυὸ φίλοι κάνανε ξεχωριστὰ ὁ ἓνας ἀπ' τὸν ἄλλο προσχέδια, ποὺ τὸ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ, τοῦ Engels, τύπώθηκε σὲ ἑλλην. μετάφρ. λίγο ὕστερ' ἀπ' τὰ μεγάλα ἑλληνικὰ γεγονότα τοῦ Δεκέμβρη, στὴν Ἀθήνα μὲ τίτλο: Οἱ θεμελιώδεις ἀρχὲς τοῦ ἐπιστ. σοσιαλισμοῦ.

2. Ὁ Ch. Andler κι' ὁ W. Tscherkessoff παρατηροῦνε πὼς οἱ κεντρικὲς ἰδέες τοῦ Μανιφέστου εἶναι παρμένες ἀπ' τὸ γαλλικὸ σοσιαλισμὸ τοῦ Sismouidi, τοῦ Pecqueur, τοῦ Vidal, τοῦ Buret καὶ πρὸ παντός· λέει ὁ Tscherkessoff ἀπ' τὸ βιβλίο: Principes du Socialisme: Manifeste de la démocratie aux dix-neuvième siècle 1843 (Seconde édition 1847).

τοῦτο κλίνει μέσα του ἓνα πλῆθος ἀπὸ ἀντιλήψεις, ποὺ συχνὰ πλησιάζουνε πολὺ τὶς θεμελιώδικες ἰδέες τοῦ Μανιφέστου. Ὡστόσο κείνο ποὺ τελικὰ πρέπει νὰ εἰπωθῆ, εἶναι πὼς οἱ δυὸ φίλοι μὲ μεγαλοφυῆ διάνοια, μὲ σαφήνεια καὶ μ' ὀξυδέρκεια καταπληχτικῆ, ἐκθέτουνε περιληπτικὰ στὸ παραδοξότατο τοῦτο ἔγγραφο— ὅπως τ' ἀποκαλεῖ ὁ Werner Sombart—τὴ καινούργια κοσμοθεωρία τους, τὸ συνεπῆ ματεριαλισμὸ ποὺ περιλαβαίνει καὶ τὴ σφαῖρα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, τὴ διαλεκτικὴ μέθοδο σὰ τὴ πιὸ πολὺπλευρῆ καὶ βαθειὰ διδασκαλία τῆς ἐξέλιξης, τὴ θεωρία τῆς ταξικῆς πάλης καὶ τοῦ κοσμοῖστορικοῦ ἐπαναστατικοῦ ρόλου τοῦ προλεταριάτου, κι' ἀκόμα, τὴ θεωρία τῆς συγκέντρωσης, τοῦ ἐκσοσιαλισμοῦ, τῆς συσσώρευσης, τῆς ἀπαθλίωσης καὶ τῆς καταστροφῆς (¹). Καὶ σ' ὅλ' αὐτὰ ἀντηχάει ἡ γνωστὴ ἐπίκληση: «Proletarier aller Lander vereiniget Euch!» (=Προλετάριοι ἀπ' ὅλες τὶς χῶρες ἔνωθεῖτε!). Ἀλήθεια, πόσο ὁμορφα ἀποδίδουνε τὶς φράσεις ἐτοῦτες οἱ τελευταῖοι στίχοι ἀπ' τὸ «Τραγοῦδι τοῦ ἐργάτη» τοῦ ἀξέχαστου Κωστῆ Παλαμᾶ: Ἀγκαλιαστῆτε ἀδέλφια ὄρθιοι! Μὲ μιὰ καρδιά, μιὰ γνώμη. Δικαιοσύνη βρόντηξε καὶ λάμψε προκοπή». (²).

*

Τώρα πιά βρισκόμαστε σὲ μιὰ θυελλώδικη χρονιά γιὰ τὴν Εὐρώπη, εἴμαστε στὰ 1848. Τὴ στιγμή ποὺ ὁ ἥλιος συμπληρώνει τὴ δωδεκάμηνη βόλτα του γύρω ἀπ' τὸ πλανήτη μας, κάθε Εὐρωπαῖος ὁσμίζοντας

1. Δέξ: W. Sombart, Sozialismus und soziale Bewegung, 1919, σελ. 60, 79.

2 Παρμένο ἀπ' τὴ μελέτη τοῦ Κ. Καραμούζη: Ὁ σοσιαλισμὸς εἰς τὴν νεοελληνικὴν ποίησιν. Ν. Ε. ΙΙΙ. τεύχ. 52. Εἰδικὰ γιὰ τὸν Παλαμᾶ ἀξιοπρόσεχτη εἶναι ἡ ἐργασία τοῦ Ν. Ζαχαριάδη, «Ὁ ἀληθινὸς Παλαμᾶς», τετάρτη ἐκδ., 1945.